

Povlačenje ovih potencijalnih paralela između antičkog i našeg suvremenog modela obrazovnog sistema ni u kojem slučaju ne može značiti zalaganje za povratak drevnom modelu: to je i nemoguće, jer su se okolnosti u tolikoj mjeri promijenile da bi bilo sasvim iluzorno očekivati da se ikoji dio antičkog sustava može uspostaviti u svojoj funkciji u sadašnjosti. Riječ je, dakako, o nečem drugom. Naime, jedan od najopćenitijih ciljeva obrazovanja kod nas trebalo bi zacijelo da bude težnja k dezalijenciji čovjeka, a ona se u ovom segmentu društvenog života postiže i nadilaženjem otuđenosti samog sistema obrazovanja i njegovih procesa i relacija. Drugim riječima, naše bi obrazovanje moralo biti u funkciji formiranja slobodnog čovjeka, čovjeka kojem će rad kao praksa zasnovana na znanju biti integralan dio života, spoznat u totalitetu društvenih i individualnih relacija a ne izdvojen iz te cjeline. I premda je slobodan čovjek antike bio nešto sasvim drugo nego slobodan čovjek u socijalističkom samoupravnom društvu, i premda je antički obrazovni sistem u najmanju ruku bio otuđen u socijalnom i klasnom smislu, ipak ne bi trebalo zaboraviti antičku pouku o sintetičkom integralnom obrazovanju za integralnog čovjeka koji razumije vlastiti društveni kontekst, to više što moramo pretpostaviti da su neki konstitutivni elementi čovjekove slobode ostali nepromijenjeni od antike do danas.

Dubravko Škiljan

TEME

RAZLOG I BASMA

(Prilog raspravi o neutemeljenosti europocentričnosti)

Svjedočanstvom Klementa iz Aleksandrije (Clementa iz Alexandreje) (*Στροματεῖς* V 141/II 421, 4) sačuvan nam je prvi spomen riječi φιλόσοφος u Heraklita (Hērakleita): *χρή γὰρ εὐ μάλα πολλῶν ἱστορας φιλοσόφους ἀνδρας εἶναι καθ' Ἡράκλειτον* "Po Heraklitu (Hērakleitu), mudroljubi muževi valja da budu ispitivači vrlo mnogočega" (*Diels, Vors.*, B 35). Ipak, navod iz Diogena Laertija (*Βίοι καὶ γινῶμαι* IX 1) ukazuje da "polihistor" nije tek mnogoznalica jer *πολυμαθὴ νόον ἔχει οὐ διδάσκει*. "Mnogoukost ne uči umnosti" (*Diels*, B 40), već *εἶναι γὰρ ἐν τῷ σοφόν, ἐπίστασθαι γινῶμην, ὅτεν ἐκυβέρνησε πάντα διὰ πάντων* "da je mudro jedno: znati misao koja prokrmani sve kroza sve" (*Diels*, B 41). Heraklit (Hērakleit) određuje mudro, prema Hipolitu (Hippolytu) (*Ἐλεγχος κατὰ πασῶν αἰρέσεων* IX 9), još i ovako: *οὐκ ἐμοῦ ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντες ὁμολογεῖν σοφόν ἔστω ἐν πάντα εἶναι* "poslušavši ne mene, nego riječ/razlog mudro je složiti se da je sve jedno" (*Diels*, B 50), te u skladu s time *γινῶμη* "misao", kakvu posjeduje božanska narav, a ljudska je ne posjeduje (usp. *Diels*, B 78), naziva, prema doksografu Ivanu (Ioannu) Stobljaninu (*Ἐκλογαί* I 179), i νόμος "zakon": *τρέφονται γὰρ πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι ὑπὸ ἐνὸς τοῦ θεοῦ· κρᾶτεῖ γὰρ τοσοῦτον ὄκρον ἐθέλει καὶ ἐξαρκεῖ πᾶσι, καὶ περιγίνεται* "svi se, naime, zakoni ljudski hrane od jednoga božanskog: on, naime, vlada toliko koliko hoće, i dosta je svemu/svima, i još /sve/ premašuje" (*Diels*, B 114).

Tu misao, koja je jedinstven zakon svemu, naziva dakle Heraklit (Hērakleit) "mudrim". Takvo "mudro" ljube filozofi, teže mu, traže ga, raspituju se kroz mnogošto o njemu jedinome.

Ali ono je skriveno. U govorima Temistijevim (Themistijevim) (5, 69) sačuvana nam je Heraklitova (Hērakleitova) izreka: *φύσις κρύπτεισθαι φιλεῖ* "priroda se voli kriti" (*Diels*, B 123). Stoga se i Heraklit (Hērakleit) o tome izražuje mitskim govorom; po Plutarhu (Plutarkhu) (*Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν* 18, 404 D): *ὁ ἀναξ, οὗ τὸ μαντεῖόν ἐστι τὸ ἐν Δελφοῖς, οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλὰ σημαίνει* "Gospod, kojemu je proročište u Delfima (Delphima) niti kazuje, niti krije, već daje znake" (*Diels*, B 92), pričem Sibila (Sibylla) prodire glasom kroz tisuće godina (*ibid.* 6, 397; B 92); još izraziti je u Klementa (Clementa) (*Στροματεῖς* V 116/II

404, 1): ἐν τῷ σοφῶν μῶνον λέγεσθαι οὐκ ἐθέλει καὶ ἐθέλει Ζηνὸς ὄνομα "jedno jedino mudro i neće i hoće izreći se imenom Zeusovim/Neba" (*Diels*, B 32): a u Hipolita (Hippolyta) se ("Ἐλεγχος ... IX 10) čuva izreka: τὰ δὲ πάντα οἰακίζει Κεραυνός "a svime krmani Grom" (*Diels*, B 64), koja možda Heraklitov (Herakleitov) mitski govor veže s dubokom indoeuropskom starinom, u kojoj su Slovnjeni štovali Grom kao Peruna, Indoarijci kao Parjanya, ili Germani kao Donara, a i u Helena se Keraun iznimno javlja, na primjer kao naslov Zeusov na nekom natpisu u Mantineji iz V st. pr.n.e. (*Inscr. Gr.*, vol. V, fasc. II, ed. H.v. Gaertringen, 1913).

Heraklitu (Hērakleitu) će, kako misli i Hipolit (Hippolyt), Grom, a i Zeus u Aristofanu (Aristophana) na primjer *κεραυνοβρόντης* "munjogromnik" (*Εἰρήνη* 376), biti metafore ili skrovita imena za πῦρ αἰείζων ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα "vječno živu vatru koja se s mjerom pali i s mjerom gasi" (usp. *Diels*, B 30), a koju je držao umnom, φρόνιμον (B 64, nav. mj.).

Skrovito se "mudro", međutim, i neće i hoće izreći, λέγεσθαι, imenom Zeusovim, ili kojim drugim, jer i kad se ne izriče mitski, tu riječ, λόγον, ljudi, kako svjedoči Klement (Clement) (*ibid.* II 24/II 126, 5): ἀκούσαι οὐκ ἐπιστάμενοι οὐδ' εἰπεῖν "ne znaju niti čuti niti kazati" (*Diels*, B 19), ili Sekst (Sexto) Empiričar (Πρὸς μαθηματικούς VII 132): γνωμένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε ἀπειροσων εὐόκασι, πειρώμενοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων, ὁκίων ἐγὼ διηγεῦμαι διατρέων ἕκαστον κατὰ φύσιν καὶ φράσεων ὅπως ἔχει "mada sve postaje/rađa se po onoj riječi/razlogu, naliče neiskusnima, sve i iskušavajući ovakve iskaze i djela kakve ja razlažem rastavljajući sve prema naravi/prirodi i govoreći kakvo jest" (*Diels*, B 1). Ali ta riječ koja izriče jedno jedino mudro nije u pojedinca, nego je zajednička: τοῦ λόγου δ' ἐόντος ξυνοῦ ζῶουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἰδῶν ἔχοντες φρόνησιν "iako je riječ/razlog zajednička, žive mnogi kao da imaju zasebnu pamet" (*ibid.* 133; B 2). Ivan (Ioann) je Stobljanin ('Ἐκλογαί 179) zabilježio: ξυνὸν ἐστὶ πᾶσι τὸ φρονεῖν "Svima je zajedničko umovanje" (*Diels*, B 113). Stoga bi svatko morao kao odgovor na svoja ispitivanja, τὸ ἱστορεῖν, ako osluškuje prirodu, κατὰ φύσιν ἐπαίων (usp. *Diels*, B 112), čuti tu zajedničku riječ, τὸν λόγον τὸν ξυνόν.

Heraklit (Herakleit) je ispitujući, kako ga navodi Plutarh (Plutarkh) (Πρὸς Κολώτην 20. 1118 C), istražio sebe: ἐδιζησάμην ἐμειωτόν (*Diels*, B 101), i otkrio, prema Stobljaninu (nav. dj. I 180 A): ψυχῆς ἐστὶ λόγος ἑαυτὸν αὔξων "da je u duše riječ kakva samu sebe uvećava" (*Diels*, B 115), te da, prema Laertiju (nav. dj. IX 7), ψυχῆς πείρατα ἰὼν οὐκ ἂν ἐξεύροιο, πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὁδὸν οὕτω βαθὺν λόγον ἔχει "međe duši ne bi mogao naći, ni da proputuješ svakim putom: tako duboko /u sebi/ čuva riječ!" (*Diels*, B 45).

Stoga bi φιλόσοφος za Heraklita (Hērakleita), kojemu je λόγος središnji pojam, morao biti i φιλόλογος (ili φιλολόγος). Takav nam je naziv, međutim, sačuvan tek u

Platona (Platōna). ¹ U *Državi* (Θ, 182 E) on razlikuje od τοῦ χρηματιστοῦ τοῦ φιλοκερδοῦς "koristoljubivoga trgovca" i τοῦ πολεμικοῦ τε καὶ φιλοτίμου "ratnika i častoljuba" τὸν φιλοσοφόν τε καὶ τὸν φιλόλογον "mudroljuba i ljubitelja riječi/razloga", izvodeći zaključak: ἀνάγκη, ἔφη, ἃ ὁ φιλόσοφος τε καὶ ὁ φιλόλογος ἐπαυεῖ, ἀληθέστατα εἶναι "nužno je, reče, da bude najistinitije ono što časti ljubitelj/trazitelj mudrosti i ljubitelj/trazitelj riječi".

Λόγος, kao i μῦθος i ἔπος, znači "govor, riječ". No za razliku od kazivanja: ἔπος, λόγος može biti ἐπέων διήγησις καὶ διαίρεσις "razlaganje i rastavljanje kazanoga" (*Diels*, B1), pa razlog, razmjer i dr. A razliku mita i loga iznose, na primjer, Sokratove (Sōkratove) riječi iz Platonova (Platōnova) *Fedona (Phaidōna)*(61 b) ὅτι τὸν ποιητὴν δέοι, εἴπερ μέλλοι ποιητὴς εἶναι, ποιεῖν μύθους ἀλλ' οὐ λόγους "da bi pjesniku valjalo, ako bi želio biti pjesnik, da pjeva mite, a ne loge".

Mitski je govor, kakvu je i Heraklit (Hērakleit) u nekoliko navedenih primjera blizak, metaforičan, skrovit i slikovit. On bira kakvu pojavu kao sliku kojom će pomoću analogije otkriti skrovitu istinu. Logički pak govor razlaže pojavu ili kazano u istinu koja se u njoj pojavila.

Heraklitovi (Hērakleitovi) nas miti, kako smo vidjeli, vuku prema indoeuropskoj starini. Tako nam je u Plutarha (Plutarkha) (*Περὶ φυγῆς* 11, 604 A) sačuvan Heraklitov (Hērakleitov) mitski izričaj: "Ἥλιος γὰρ οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα· εἰ δὲ μή, Ἐρυνέες μὲν Δάκης ἐπικούροι ἐξευρήσουσιν "Sunce neće, naime, prestupiti mjere. Prestupi li, pronaći će ga Erinije (Erinyje), pomoćnice Pravde" (*Diels*, B 94). U tome izričaju spomenuta veza između Sunca i mjere vjerojatno je jedno od središnjih znanja što su ih izražavali u svojem pjesništvu indoeuropski žrci. Njihovo nasljeđe čuva možda vjernije od ikogoga drugog književnog spomenika najstarija indoarijska zbirka himana, *samhitā* koja pripada *Ṛgvedi*, *Ṛksamhitā*, iako se iz nje tek poredbenom metodom mogu izdvojiti stariji indoiranski i indoeuropski sadržaji. Ovdje ću stoga uzeti iz nje primjer, i to kratkoće radi tek jedan. Tako se u 85. himnu četvrtoga kruga zbirke, pripisanome u popisima *anukramaṅt* pjesniku Atriju Bhaumi, a posvećenome bogu Varuṅi, (zakletoj) Riječi², kaže:

imām u šv āsurāsya śrutāsya
mahīm māyām Vārunasya prā vocam/
māneneva tashivāñ antárikše
ví yó mamé pṛthivīm sūryeṇa//

¹ Tek se Eratosten (Eratosthen) nazvao filologom u značenju učenjaka, a tek 1777. Friedrich August Wolf sebe "studiosus philologiae" u značenju slušača znanstvenih predmeta posvećenih studiju (antičkih) tekstova.

² Antoine je Meillet ima Varuṅa izvodio iz indoeuropskoga korijena *ver- "govoriti" (*Journal asiatique*, sér. 10, tome 10, 156 i d.), a Heinrich Lüders nakon iscrpne kontekstualne semantičke analize shvatio njegov lik kao boga zakletve, Eidgott (*Varuṅa* I 28 i d., Göttingen 1951). Paul Thieme se, precizno sintetizirajući njihova i vlastita istraživanja (*Mitra and Aryaman*, New Heaven 1957), odlučio za prijevod imena kao Wahrheitswort, True Speech.

Ovo pako Gospoda preslavnoga
 mjerništvo velje Riječi da iznesem,
 štono u međuprostoru je stojeć
 ko mjerom Zemlju razmjerio Suncem.
 (RV V 85, 5)

Međuprostor je treći svijet između Neba i Zemlje, ozračje. U njemu stoji Gospod Riječ, *asura Varuṇa*, a po toj Riječi Sunce kao mjera mjeri prostor i vrijeme nad Zemljom. Sunce je, štoviše, čak lice Pravde/Istine, *ṛtásya ántkam* (RV V 51, 1), koju Varuṇa čuva, pa kako bi onda prestupilo mjeru?

Tolike podudarnosti, koje se u pravoj dubini mogu razumjeti tek uz podroban poredbeni studij arhajske indoeuropske hijeratske poezije i njena utjecaja na kasnije književnosti i misaonost, navode na pomisao da bi se i nerazumljiva mjesta u pred-sokratovaca dijelom mogla protumačiti iz toga nasljeđa, i to često baš pomoću bogate neeuropske indoiranske i indoarijske građe.

Tako se barem česti iz Heraklitova (Hērakleitova) fragmenta zabilježena u Hipolita (Hippolyta) (Ἑλεγχος ... IX 9): *διὼν παῖς ἔστι παῖξων, πεττεῦων· παῖδος ἡ βασιληῆ* "Vijek je dijete što se igra, kocka; djeteta carstvo" (Diels, B 52) čine poznatima iz vedskih tekstova. Prvo, vijek ili vrijeme ili god, pravi čas, slavi se pod imenom Kāla već u *Atharvasaṃhiti* himnima XIX 53 i 54, između ostaloga kao *sárvasyeśvaró* "gospodar svega" (53, 8) i *ajárah* "nestareći" (53, 1). Drugo, mjere vremena, vijeka ili goda jesu Sunce (v. gore) i Mjesec. Mjesecu je u nas, Slovjena, u Helena (*μήν*, *meis* itd.), u Italaca (npr. lat. *mensis*), u Arijaca (npr. staroind. *mās*), u Germana (npr. gotski *menops*) itd. i ime vjerojatno izvedeno iz indoeuropskoga korijena **mē-* "mjeriti", kao i ime božanske moći Varuṇine "māyā" ili Zeusova "μήτις", "mjerničkoga umijeća". A djetetom "śiśu" ili mladim "yuvan" zovu se među bogovima u *Ṛksaṃhiti* poglavito Agni "Oganj" i Soma, božanstvo žrtvenoga pića koje je u Arijaca zamijenilo indoeuropsku medovinu, oba često metafore za Sunce kao nebeski oganj ili pak izvor međa, odnosno some. Već od (možda usporedno kasnijih) himana *Ṛksaṃhite* Soma postaje i uvriježena metafora za Mjesec kao izvor tekućina, posebice some. Sve te podudarnosti potvrđuju drevnost predodžbe o vijeku, vremenu ili godu kao djetetu, a isto tako i kao gospodaru ili kralju svega. Treće, svakako nam je već od *Aitareyabrāhmaṇe* potvrđena indoarijska predodžba o vezi vijeka, vremena ili goda pod imenom "yuga" i kockanja. Najslavija, naime, brahmanistička predodžba o razdobljima svijeta dijeli prošlost na razdoblja *ṛta*, *tretā*, *dvāpara* i *kali*. A to su nazivi za četiri zgoditka na kocki: *ṛta* je pun zgoditak gdje je zbroj točaka na kockama djeljiv brojem četiri, *tretā* je zgoditak pri kojem po dijeljenju ostaje ostatak tri, *dvāpara* premašuje cjelobrojni količnik ostatkom dva, a *kali* je ishod s ostatkom jedan, pri kojem se sve gubilo na kocki. Mi živimo u posljednjem razdoblju, *kaliyugi*, kada propada pravda, *dharma*. Ta se predodžba temelji na pretpostavci da je čovjeku od bogova dodijeljen vijek ili udjel (u Indoarijaca *bhaga*, *aṃśa* ili *bhāga*, u Helena *μόρος*, *λάχος* ili *μοῖρα*; usp. Diels, B 20) kao što se dobra i časti ždrijebom dijele u plemenskoj skupštini (u vedskih Arijaca *vidatha*, *samiti* ili *sabhā*, u Helena *ἀγορά*).

12

Veze pred-sokratovskoga mišljenja s indoeuropskom mitskom poezijom dale bi se iscrpno oslikati. Iako one nisu onako očite iz helenskoga obzora kao veze upanišadskih mislilaca s pjesničkim uvidima u *saṃhitama*, jer nam je u Helena hijeratska mitska poezija izgubljena, ipak se poredbenim pristupom mogu dokazati, kao što se i arhajska mitska "orfejska" poezija predbenim postupkom dade dijelom iščitati iz tragova u aristokratskoj epskoj "homerskoj" poeziji i od nje zavisnim književnim rodovima.

U vedskih se Arijaca *μῦθος* "pjesnička riječ/govor" naziva *brāhman*³. Ona se shvaća kao basma: moćan izričaj uvida (*dhṛ*) u istinu (*ṛta*, *satya*), te kao takva krijepi pri žrtvenom obredu bogova da učine željena djela u svijetu:

prá brāhmaitu sádanād ṛtásya
 ví raśmíbhiḥ sasrje Sūryo gáḥ/
 ví sánunā pṛthiví sasa urvī
 pṛthú práṭkam ádhy édhe agníḥ//

imām vām Mitrāvaruṇā suvrktīm
 išām ná ḅṛṇve asurā návtyaḥ/

Nek basma sa sjedišta Pravde krene:
 sa užadi raspusti Sunce krave,
 rastavi se prostrana Zemlja s hrptom,
 prostrano lice užeže si Oganj.

Ovaj lijep zbor vam, Ugovore, Riječi,
 ko okrjepu, gospodo, spravih snova.
 (RV VII 36: 1,2^{ab}; po popisu pjesnik Vasiṣṭha)

Iz paralelizma proizlazi da je *brāhman* "basma" *suv-ṛkti* "lijep zbor".

Inače je navod bogat vedskim sadržajima: Sūrya pušta zrakama (*raśmíbhiḥ*) lučecano užetima krave, kao i Helij (Hēlij) svoje stado; prostrana se Zemlja rastavlja s hrptom Neba kada si Agni užiče prostrano lice, Sunce; *Kṛ* pak znači "spraviti" svjež žrtven prinos kao i "ispjevati" novu basmu. Varuna "Riječ" i Mitra "Ugovor" božanstva su koja čuvaju Pravdu/Istinu, *ṛtu*, među ljudima kao i u svemiru, među bogovima.

Pjesnički je pak istesana riječ božanska moć jer su i bozi njome oblikovali svijet:

inótá pṛcha jánimā kavlnām
 manodhṛtaḥ sukṛtas takṣata dyām/

³ Najmjerodavniju kontekstualnu semantičku analizu te riječi izveo je Paul Thieme (ZDMG 102/1952, 91-129), zaključivši da ona u *Ṛksaṃhiti* znači "Formung, dichterische Formulierung", a u *brāhmaṇama* "Wahrheitsformulierung", te se i etimološki rječnik M. Mayrhofera (KEWAI, s. v.) na tu analizu značenja poziva. Po Mayrhoferu bi riječ mogla biti srodna npr. sa staronordijskim *bragr* "pjesništvo".

13

Za velebnu pjesnika djecu pitaj!
 Duhodrže istešu vješti Nebo ...
 (RV III 38: 2^{ab}; prema popisima Prajāpati Viśvāmitra ili P. Vācyā ili Viśvāmitra sam)

Tu se pod pjesnicima što drže duh sabranim upravo misle bozi Savitar "Bodritelj" i "Prosvjetlitelj", te Varuṇa i Mitra.

Prije, dakle, no što ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεόν, καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος " u počelu bijaše Riječ/Razlog i Riječ bijaše u Boga i Riječ bijaše bog" (Εὐαγγέλιον κατὰ Ἰωάννην I 2-3), riječ je u počelu prije počela bila *bráhman*/basma/*μῦθος*, pjesnička riječ, i takva stvarala svijet.

Stoga je i bilo moguće da se *bráhman* u upanišadima shvati kao počelo svijeta, te se u novim kontekstima toliko zaprete staro njegovo značenje kao i značenje loga na početku Ivanova evanđelja, ili već u Heraklita (Hērakleita)⁴.

Tek se usput čuva sjećanje na značenje riječi *bráhman* na mjestima poput ovoga koje govori o dahu (u ustima): *eśa u eva brahmaṇaspatih, vāg vai brahma, tasyā eśa patih, tasmād u brahmaṇaspatih* "on je gospodar brahmana, brahman je, naime, riječ/govor/glas, njen /riječi/ je on /dah usneni/ gospodar/muž, stoga je gospodar brahmana" (*Bṛhadāraṇyakopaniśad* I 3, 21).

14 Već se u *Ṛksaṃhiti* brahman "teše" srcem u duhu:

hrdā taštēšu mānaso javēšu
 yād brāhmaṇāḥ saṃyajante sákhāyah/
*Srcem hitrine duha istesavši,
 kad brāhmaṇe zajedno žru ko druzi ...*
 (RV X 71: 8; Bṛhaspati Āngirasa)

Od slušanja božanske pjesničke riječi u duhu⁵ samo je korak do izričaja srži nauke upanišadskoga mislioca Śaṅḍilye: *eśa ma ātmāntar hṛdaye etad brahma* "taj je brahman ovo moje sopstvo/duša⁶ u srcu", mada se tu (*Chāndogyopaniśad* III 15, 4) označuje, između ostaloga, i kao *avākin* "bezglasno/bez govora/bez riječi".

⁴ Za najtemeljitijega filološkoga hermeneuta upanišadi, Paula Deussena, *bráhman* je "nerazumljivi izraz" za prvo počelo u svemiru, koje dobiva tumačenja "kasnijim", "značajnijim" i "poznatim" *ātmanom* kao prvim početkom u unutarnjem sopstvu čovjeka (*Philosophie der Upanishads*, Leipzig 1899, *Einleitung* III 1).

⁵ Istražujući vedsku i indoeuropsku poetiku došli su sovjetski znanstvenici T. Ja. Jelizarenkova i V. N. Toporov do formulacije indoeuropske predodžbe o (pjesničkoj) riječi: *božestvennoe slovo* → čelovečskaja mysl' (*Drevneindijskaja poetika i jee indoevropejskie istoki*, u zborniku: *Literatura i kultura drevnej i srednevekovoj Indii*, Nauka, Moskva 1979, str. 42).

⁶ Etimološko značenje riječi *ātman* jest "dah". Odatle se, preko značenja povratne zamjenice "sebe", razvio u *vedānti* filozofski termin sa značenjem "sopstvo". Taj se semantički razvoj može najprirodnije tumačiti ovako: dah → duša → sebe → sopstvo.

Ako je *bráhman* pjesnička riječ, izraz, u himnima *Ṛksaṃhite*, tada je pjesnička misao, sadržaj - *mántra* ili *mánman* "domnjenje":

prá vāṃ sá Mitrāvaruṇāv ṛtāvā
 vípro mánmāni dṛghaśrúdyarti/
 yásya bráhmāni sukratú ávātha
 ā yát krátvā ná śarādāḥ pṛṇaithe//

*Ugovore, Riječi, domnjenja drhtač
 ovaj vam pruža, pravdan, udilj čuven.
 Ljepotovorci, pobudite mu basme,
 kano tvorci ispunite mu ljeta!*
 (RV VII: 2; Vasi štha)

Potpun paralelizam izraza *mánmāni* i *bráhmāni* u izvorniku ukazuje na njihovu komplementarnost.

No ni pridjevak "drhtača", tj. ekstatičnoga pjesnika, *ṛtāvan* "pravdan/istinit" nije jednoznačan; može, naime, označivati i basmu samu:

bráhmā kṛṇoti Váruṇo
 gātuvídaṃ tám tmahe/
 vy úṛṇoti hrdā matīm
 návyo jāyatām ṛtām//

*Riječ nam basme začinje,
 pristupamo putovježi:
 misao srcem razgrće,
 nek nova pravda rodi se!*
 (RV I 105, 15; prema popisima Trita Āptya ili Kutsa)

15

Iz *ṛksaṃhitskih* izričaja razabiremo kako je pjesnička riječ, *brahman*, bila svjesna sebe kao božanske svjetotvorne moći (koja utjelovljava razne obrasce istobitnih pojava poput kakve "formule svijeta"; predodžba koja ni novovjekovoj fizici nije još bila strana) kojoj je duhovni sadržaj bilo domnjenje, *mánman* ili *mántra*, Istini/Pravdi, *ṛti*, koju je utjelovljavala.

Prijelazom tako izražena uvida iz pjesničkoga govora u prozno razlaganje upanišadi možemo tumačiti nauku po kojoj se istina ili *súcina*, *satya* (sinonim *ṛte* u himnima), ostvaruje spoznajom vlastite duše ili sopstva, *ātmana*, kao svjetotvorne basme, brahmana.

No jednako se dobro iz njega može tumačiti i Heraklitovo (Hērakleitovo) shvaćanje da se božanska misao, *γνώμη*, zakon, *νόμος*, naime: Pravda, *Δίκη*, posred prirode koja se voli kriti, javlja kao riječ/razlog, *λόγος*, koju čovjek istraživši sebe može čuti duboko u duši.

Štoviše, bez toga obrasca ne bismo možda imali dostatne tekstovne potvrde na kojoj se može utemeljiti valjano i točno tumačenje Heraklitove (Hērakleitove) višeslojne

misli, koje doduše još ne jamči i dubinu filozofskoga poimanja, ali nas vodi da je ne tražimo na krivome putu.

Zbog toga smijemo pretpostaviti da je ta vedska mitska predodžba o mitu vrlo vjerojatno veoma bliska svojem indoeuropskome izvoru, stojeći kao spona između njega i upanišadske nauke o brahmanu, dok nam se takva spona s Heraklitovom (Hērakleitovom) naukom u helenskoj baštini nije sačuvala. Utoliko nam vedski mit daje najbolje sačuvano svjedočanstvo kako o indoeuropskome mitu, tako i o helenskome razvoju te mitske predodžbe prije Heraklita (Hērakleita), u kojega već pjesničku riječ nalazimo zamijenjenu drugačijim, prozrim, razloženim kazivanjem stare mudrosti.

Ako u saṃhitama, pa ni upanišadima, ne nalazimo analogije riječi φιλόσοφος, riječi φιλόλογος (ili φιλολόγος) "ljubitelj ili tražitelj (istinite) riječi" (v. Platon, nav. mj.), za koju smo vidjeli da joj može biti sinonim ili barem komplement, nalazimo analogiju u riječi brahmacārin "slijeditelj ili tražitelj (istinite) basme".

U upanišadima, a možda već od saṃhitā nadalje, brahmacārin je učenik veda "znanja" u učitelja (ācārya) ili osobe koja je stekla brāhman (brahmán ili brāhmaṇá)⁷.

16

Zanimljivu paralelu pruža činjenica da su se u Heladi učitelji ili uzori mudrosti nazivali σοφοί ili σοφισταί "mudraci" prije no što se Sokratu (Sōkratu), kako Platon (Platōn) priča u Fedru (Phaidru) (278^d), naslov φιλόσοφος učinio prikladnijim čovjeku što traži pravo, lijepo i dobro: τὸ μὲν σοφόν, ὧ Φαῖδρε, καλεῖν ἔμοιγε μέγα εἶναι δοκεῖ καὶ θεῶ μόνῳ πρόπευ· τὸ δὲ ἢ φιλόσοφον ἢ τοιοῦτόν τι μᾶλλον τε ἂν ἀνθρώπων ἀρμόττοι καὶ ἐμμελεστέρωσ ἔχοι "Zvati se mudrim, Fedre (Phaidre), meni se čini silnim, te da dolikuje jedino bogu. A zvati se ljubiteljem mudrosti, ili tako nekako, da ovome bolje pristoji i da ljepše zvuči".

Heraklitovi (Hērakleitovi) fragmenti (nav. mj.) o misli (γνώμη) i zakonu (νόμος) da-ju naslutiti da je već Heraklit (Hērakleit) mogao slično gledati na taj naslov.

Inače je široko značenje riječi φιλοσοφία, kakvu se može naći traga u Herodota (Hērodota) i Tukidida (Thukydida), potvrđeno još u 2. st. n. e. u govorima Elija Aristida (Ailija Aristida) (46, II 407 f) kao παιδεία κοινῶς "obrazovanje uopće". Stoga se možemo upitati ne treba li vijesti da je Pitagora (Pythagora) prvi upotrijebio tu riječ za sebe (Diog. Laert. προοίμ. 12; 8, 8; Cic. Tusc. diss. V 9; Iambli. Περὶ τοῦ Πυθ. βίου 58 i d.) shvatiti kao da se ona možda odnosila na učenike u njegovoj školi, jer njega samoga Herodot (Hērodot) – doduše, možda po suvremenoj navadi – zove σοφιστής.

⁷ v. Bṛhup. III 2, 1; Chāndup. II 23, 2, IV 3: 5 i 7, IV 10: 2-4; Taittup. I 4: 2-3; Maitṛhup. V 2; Mahānārup. XXI 2, XXII 1.

Ondje gdje se izvanjska priroda voli kriti, a gospod u Delfima (Delphima) niti kazuje, niti krije, već daje znake, jer, kako kaže Bṛhadāraṇyakopanišad IV 2, 2: parokṣa-priyā iva hi devāḥ, pratyakṣadvīṣaḥ "bozi vole neočito, a mrze očito", kušali su drevni indoeuropski žrci i njihovi štićenici čuti iznutra u duši ili srcu Riječ kojom će im sred mraka progovoriti oganj kao lice istine ili pravde, ṛtāsya ānīkam, vodeći ih k znanju⁸.

Ta je pak Riječ bila pjesnička basma, kao izraz uvida (dḥt), prije no što je, kao izraz uma (voṁs), postala izrečeni razlog. Svaki bi brahmacārin stoga, kako svjedoče brāhmaṇe i sūtre, pri posvećenju u nauk naučio molitvu Gospodu Savitru "Bodritelju, Bodrici" ili "Prosvjetlitelju", slavnu sāvitṛf ili gāyatṛf, koju bi kasnije sav život izri-cao pri izlasku Sunca:

tāt Savitūr vāreṇyam
bhārgo devāsya dhīmahi/
dhīyo yó naḥ pracodáyāt//

Ovaj Bodričin prošeni
uziremo božanstva plam:
uvide nek nam nadahne!
(RV III 62: 10; po popisima pjesnik Viśvāmītra)

Mislav Ježić

17

⁸ Tako kad svećenik prastotar pri žrtvi začne pjevati sāman, žrtvovatelj šapće mantre: asato mā sad gamaya, tamaso mā jyotir gamaya, mṛtyor māmṛtaṃ gamaya "od nesućeg me vodi k sućem, oda tame me vodi k svjetlu, od smrti me vodi k besmrtnosti" (Śatapathab. 14, 4, 1, 30-31; Bṛhup. I 3, 30-31 /odn. I 3, 28/; Śāṅkhāyanaśrautas. 6, 8, 9).

Napomena

U zagradi se navode helenska imena u varijanti tradicionalne transkripcije koja se od danas uobičajene transkripcije razlikuje po tome što ne ukida fonološke razlike u izrazu (npr. između *i*, *ei* i *y*, između *e*, *ē*, *ai*, *oi* i *ēi*, ili između *k*, *kh* i *h* itd.), te time čuva obavijest o imenu dovoljnu da se ono nađe u rječniku i prepozna u drugim europskim transkripcijama kojima je jedino grčki predložak zajednički izvor. Time se transkripcija približava i pravopisnom načelu po kojemu se u našem jeziku strana imena pišu na latinici kako se pišu u jeziku iz kojega su uzeta. Od toga su načela u nas bila izuzeta samo grčka i latinska imena. Time je prema njima, doduše, stvoren i izuzetan odnos prisnosti, ali istovremeno i izuzetna udaljenost od izvornih oblika koja je za ne-stručnjake nepremostiva. Autor smatra da takva varijanta postojeće transkripcije može zbog obavijesnosti i suglasnosti s općim načelima latiničkog pravopisa u nas biti prikladnija za tekstove u kojima je obavijesnost osobito važan zahtjev.

ANAGNORISIS O proročanstvu i njegovu obistinjenju Euripidova tragičkog zbivanja

*Htio bih biti orao. Tad bih mogao
letjeti! Htio bih biti dva orla. Tad
bih letio i sebe gledao kako letim!
Htio bih biti tri orla. Tad bih mo-
gao letjeti i gledati sebe kako le-
tim iza sebe!*

Parafraza iz Hagelstangeove
Igre bogova

PROLOG

Svi smo se susreli s prepoznavanjem, *ἀναγνώρισις*, daleko prije no s Aristotelom koji je uveo ovaj pojam u teoriju književnosti (točnije, u estetiku). Primjerice, u bajkama: Crvenkapica prepoznaje u baki vuka, Kraljević Pepeljugu po cipelici koja joj pristaje, a jarčiči opet vuka po šapi, pa po glasu. Zapleti bezbroj književnih djela (a posebno scenskih) raspliću se međusobnim prepoznavanjem likova i prepoznavanjem biti zbivanja... Svim uopćeno, slobodno se može tvrditi:
ono predstavljeno dobiva smisao tek prepoznato (μίμησις — ἀναγνώρισις).

Volimo predstavljanje (oponašanje) i volimo prepoznavanje, pa u obojem stalno sudjelujemo. Pitanje glasi: što se predstavlja i što se prepoznaje? Odgovarajući na prvo, dobro je skloniti se za moćna leđa Aristotelova: predstavlja se neka praksa. Odgovor na drugo lako je formalno-logički izreći: prepoznaje se ono već poznato.

Izlaganje koje slijedi bavit će se prepoznavanjem koje zaslužuje atribut tragičkog. Unaprijed treba najaviti: *ako je prepoznavanje već bilo obrečeno nekako* (a pravom prepoznavanju to je temelj), *radi se o prepoznavanju obistinjenja proročanstva — i to je sfera tragičkog*. Prema tome, sve se u tragičkom zbivanju zbiva nužno — slučajna nema.

Cilj će izlaganja biti dosegnut ukoliko uspijem jasno i nedvosmisleno pokazati izvjesnost slijedeće postavke: **svako tragičko zbivanje jest proročanstvom inaugurirano obistinjenje proročanstva**. Jednostavnije: **svaka tragedija predstavlja zbivanje obistinjenja proročanstva**.

Pokazat će se da proročanstvo može biti zamijenjeno htijenjem božje volje za ispunjenjem, kao i nužnim kažnjavanjem određene *ὑβρις*, no to su tek podvrste onog proročanstvenog kao izraza Nužnosti.